

THE EXPRESSION OF CULTURE BY USING NON-VERBAL MEANS

Ikromov Shoxruxbek Dilshodjon o'g'li

Andijon davlat chet tillari instituti, erkin
tadqiqotchisi

E-mail: ikromovshohrux13@gmail.com

Tel: +998889757707

Abstract: This article is devoted to the expression of national culture, traditions and manners with the use of non-verbal means in interpersonal communication in Uzbek and Russian languages. In this article traditions are described in these four languages. Non-verbal means in communication are divided into different groups circumstances of usage, purpose, interaction, content. The article also summarizes the opinions and theoretical views of Uzbek and Russian scientists on non-verbal means of communication, information and materials collected on this issue, as well as a comparative analysis and clarification of their content. In particular, it was proved by examples that verbal and non-verbal means are used synchronically, which makes the speaker's speech more understandable, interesting and attractive and less physically requiring. Moreover, it was studied that the same simultaneous actions or gestures of people can serve as a component of non-verbal communication in the process of interaction.

Keywords: non-verbal communication; paralinguistic means; non-verbal means; gestures; cross-cultural communication; national culture; customs.

Аннотация: Данная статья посвящена выражению национальной культуры, традиций и нравов с использованием невербальных средств в межличностном общении в узбекском и русском языках. В статье традиции и формы приличия в узбекском и русском языках. Невербальные средства в общении делятся на отдельные группы по условиям применения, назначению, взаимодействию и содержанию и форм приличия.

В статье также обобщаются мнения и теоретические взгляды узбекских, английских, турецких и российских ученых на невербальные средства общения, информацию и материалы, собранные по этому вопросу, а также проводится сравнительный анализ и уточнение их содержания. В частности, на примерах было доказано, что вербальные и невербальные средства используются параллельно, что делает речь говорящего более понятной, интересной, привлекательной и не требующих больших усилий. Особенно было изучено, что одни и те же действия или жесты людей в процессе речи могут служить компонентом невербального общения в речи, будучи при этом психологически незначимыми.

Ключевые слова: невербальная коммуникация; паралингвистические средства; невербальные средства; жесты, межкультурное общение; национальная культура; обычаи; форм этикета.

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va rus tillarining shaxslararo muloqotida noverbal vositalar yordamida milliy madaniyatning ifodalanishi keltirilgan. Unda insonlarning madaniyati o'zbek va rus tillari kesimida tadqiq etilgan. Muloqotda noverbal vositalarga oid urf-odatlarining qo'llanish sharti, maqsadi, o'zaro munosabati, mazmuni alohida guruhlarga ajratib chiqilgan.

Shuningdek, maqolada o'zbek va rus olimlarining noverbal vositalar yuzasidan fikr va nazariy qarashlari, mavzu bo'yicha yig'ilgan ma'lumot va materiallar umumlashtirilib, qiyosiy tahlil o'tkazish va mazmun-mohiyatini yoritib berish orqali tadqiq qilingan. Hususan, unda verbal va noverbal vositalar parallel ravishda qo'llanilib, so'zlovchi nutqini yana ham tushunarli, qiziqarli, kamharakat va jozibadorligini ta'minlashi misollar yordamida isbotlangan. Ayniqsa, insonlarning ayni bir hil harakati yoki imo-ishoralari nutqda noverbal muloqotning komponenti bo'lib xizmat qilishi mumkinligi o'rganilgan.

***Kalit so'zlar:** noverbal muloqot; paralingvistik vositalar; noverbal vositalar; imo-ishoralari; madaniyatlararo muloqot; milliy madaniyat; urf-odatlar.*

Kirish. Jamiyatda adab shakllarini o'zida mujassam etgan noverbal vositalar milliy madaniyat, urf-odat va qadriyatlar saqlab qolishning eng qulay usuli bo'lib, kelajak avlodga oddiy so'z bilan ta'riflab bera olmaydigan san'at durdonalari (*musiqa, rassomlik, haykaltaroshlik, she'riyat, naqsh, teatr*) va muloqot madaniyatini yetkazib berishga xizmat qiladi. Shu bois, noverbal vositalar tilshunoslar qatori faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, adabiyotshunoslar, tarixchilar, san'atshunoslar, madaniyatshunoslar va boshqa soha vakillarining tadqiqot obyektiga aylandi.

Aytish joizki, har bir xalqning madaniyati, ma'naviyati va urf-odati umuminsoniy qadriyatlar bilan naqadar bog'liq bo'lganligi, uning jahon sivilizatsiyasi tarixiga qo'shgan hissasi va tutgan o'rni bilan belgilanadi. Nafaqat Sharqda, balki butun jahonda qadimiy millatlardan biri bo'lgan o'zbek xalqining milliy madaniyati uzoq tarixiy davrni qamrab oladi.

O'zbek milliy noverbal vositalari nutqda inson karakter jihatlarini, madaniyati, ma'naviyati, dunyoqarashi, fikrlash qobiliyati, kayfiyati va suhbatidan ko'zlangan maqsadlarini tamomila ochib beradi. Ammo, ingliz va amerikaliklarda kayfiyatni yaxshi yoki yomonligi faqatgina uning yuzidagi tabassumdan ilg'ab olish mumkin. Qolgan jihatlarini aniqlash bir oz mushkullik tug'diradi. Chunki ingliz va amerikaliklar muloqot jarayonida inson yuzidagi tabassum suhbatdoshga nisbatan bo'lgan hurmatini va samimiyligini ifoda etadi. Biroq, ruslar muloqotda asossiz tabassum qilish yoki jilmayishga odatlanmagan bo'lib, ularda deyarli jiddiylik namoyon bo'ladi. Ularning fikricha, suhbat jarayonida tinimsiz mulozamat ko'rsatish inson karakteridagi asl jihatlarini yashirish va qaysidir ma'noda qisman ayyorlik belgilarini ifoda etadi [1].

- **Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review).** Noverbal muloqotda urf-odatlar tizimi xalqning milliy madaniyatini dunyoga tanitishda ham muhim o'rin egallaydi. Ayrim tadqiqotchilar urf-odatga oid paralingvistik

vositalarni til kabi alohida milliy mazmun-mohiyatga ega deb hisoblaydi. Masalan, T.Nikolayeva asrlar davomida ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tayotgan milliy urf-odat va madaniyatni huddi til kabi tadqiq qilish lozimligini aytgan [2].

A.Nurmonovning ta'kidlashicha, bir tilda so'zlashuvchi xalq vakilining ikkinchi tilda so'zlashuvchi xalq doirasida ham erkin muomala qila olishi uchun bu xalqning tilini mukammal bilishi bilan birga uning muomala madaniyati, urf-odati, imo-ishoralari va boshqa bir qator shu xalq uchun xarakterli tomonlarini ham chuqur o'rganishga to'g'ri keladi. Jahonning turli xalqlari o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar juda kuchaygan hozirgi davrda yuqorida ko'rsatilgan omillarni o'rganish ehtiyoji yana ham ortmoqda [3].

A.Dikijining aytishicha, har bir jamiyatda yaxshi-yomon, chiroyli-xunuk va odamlarning xulq-atvorini belgilovchi qadriyatlar mavjud. Qadriyatlar jamiyatda kishilar o'rtasida keng tarqalgan va odatiy xatti-harakatlardan iborat. Jamiyat o'tmishidagi baxtli va azobli hayotiy voqealar qadriyatga katta ta'sir o'tkazadi. Vaqt o'tishi bilan ular jamiyatda a'nanaga aylanadi [4].

F.Poyatos Turkiya, AQSh va Kanada xalqlarining noverbal vositalari, urf-odatlar va madaniyatlararo muloqotiga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, mazkur xalqlarda salomlashishning har xil ko'rinishlari turli madaniyatni belgilaydi. Masalan, Turkiyada uzoq vaqt ayriliqdan so'ng ota bilan o'g'il yoki aka-ukalar quchoq ochib ko'rishishlari hamda turli yoshdagi nabiralar tomonidan bobo va buvilarining o'ng qo'lini o'pib, peshonasiga surtish holatlari milliy qadriyatga aylangan. Ammo AQSh va Kanadada uzoq uchrashuvdan so'ng ota bilan o'g'ilni shunchaki qo'l berib salomlashishi odatiy bir holat deb qaraladi [5].

Shuning uchun ham ingliz tilidagi milliy noverbal vositalarni tadqiq qilishda Angliya, Uels, Shotlandiya, AQSh, Avstraliya, Kanada va boshqa inglizabon xalqlarning madaniyatlararo muloqotiga asoslanishni lozim deb hisoblaymiz. Chunki bugungi kunda rasman 19 ta mamlakatlarda ingliz tili – rasmiy davlat tili hisoblanadi. Ularning tili, tarixi va adabiyotini o'rganish mazkur tilda olib borilsada, milliy madaniyati, urf-odati va noverbal muloqotlari bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan, inglizlar o'z suhbatini og'ir-bosiqlik, past ovoz ohangi va ortiqcha imo-ishora harakatlarsiz olib borishni ma'qul ko'rib, jamoat diqqat e'tiborini o'ziga jalb qilmaslikka harakat qilishadi. Ammo, avstraliyalik yoki amerikaliklarda buning aksini ko'rish mumkin. Go'yoki ular suhbat davomida atrofdagilardan sir saqlamayotganligini namoyish qilish maqsadida, nutqni yuqori ohangda, ochiq-oydin va tez-tez gapirishni ma'qul ko'rishadi.

- **Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).** A.Sadoxin insonni har tomonlama uyg'un kamol topishiga o'z madaniy vakolati darajasida til, urf-odatlar, an'analar va madaniy qadriyatlarini puxta egallashi bilan belgilanadi deb aytgan [6]. Chunki muloqotda mumkin bo'lgan shaxslararo qarama-qarshilik inson xulq-atvori, yot bo'lgan noverbal vositalar va milliy urf-odatlarini to'liq tushunib yetmasligidan kelib chiqadi.

A.Pizning aytishicha, muloqotda verbal vositalar axborotni yuborish kanali bo'lib xizmat qilsa, noverbal vositalar shaxslararo munosabatlarga "oydinlik" kiritish vositasi sifatida e'tirof etiladi [7].

T.Nikolaeva va B.Uspenskiylar rus tilshunosligida paralingvistik vositalarni kelib chiqishi yuzasidan ikki hil guruhlariga ajratishni tavsiya qilgan:

a) tabiiy paralingvistik vositalar – biologik hodislar oqibatida yuzaga kelgan tabiiy va hamma uchun umumiy ma'noga ega bo'lgan harakatlar;

b) an'anaviy paralingvistik vositalar – madaniyat va an'nalarga hos bo'lgan harakatlar [8].

M.Saidxonov o'zbek tilida noverbal vositalardan tarkib topgan va ishlatib kelinayotgan muomala shakllariga quyidagilarni kiritgan:

a) rituallar (udumlar) – urf-odat bilan bog'liq xatti-harakatlar va ularning yig'indisi (marosim jarayoni);

b) etiket formalari (adab shakllari) – muomala jarayonidagi odob qoidalari;

v) imo-ishoralar – aloqa-aralashuvda ma'lum axborot uzatuvchi harakatlar [2].

Shu boisdan turli xalqlarning madaniyatini tadqiq qilishda, adab shakllari: milliy qadriyat, urf-odat, an'nana, axloq, xulq-atvor, udum, rasm (rasm-rusum, rasm-odat), taomila va marosimlarni ham e'tibordan chetda qoldirmaslikni tavsiya qilamiz. Chunki mazkur iboralar garchi, mutlaq sinonim so'zlar bo'lmasada, ular biri-biriga juda ham yaqin, ayrim vaziyatda nutqda biri ikkinchisining ekvivalenti o'rnida ishlatilishi mumkin.

- **Tahlil va natijalar (Analyses and results).** Tadqiqot ishi doirasida o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus tillari muloqotida noverbal vositalar yordamida ifoda etiladigan urf-odat, adab shakllari va ijtimoiy-madaniyatga oid yig'ilgan materiallar tahlili va tadqiqot ishi natijalarining muhokamasi quyidagilardan iborat.

O'zbek tilida noverbal vositalar yordamida adab shakllari *urf-odat*, *qadriyat*, *an'ana*, *udum*, *rasm* (*rasm-rusum*, *rasm-odat*), *axloq*, *xulq* (*xulq-atvor*) *taomila* va *marosim* (ishora) harakatlari orqali ifodalaniladi.

Masalan: *Temurbek otdan irg'ib tushdi va qo'llarini ko'ksiga qo'yib bu yerda turganlarga ta'zim qildi* [9].

Rus tilida noverbal vositalar yordamida ifoda etiladigan urf-odatlar va adab shakllari *обычай* (odat), *традиция* (urf-odat), *обряд* (marosim), *ритуал* (ritual, marosim), *церемония* (marosim, an'ana), *нрав* (fe'l-atvor), *привычка* (odat, xulq), *поведения* (xulq) va *характер* (xulq, fe'l-atvor) kabi ishora harakatlari (so'z va iboralar) bilan belgilanadi.

Masalan: *Поляков пожал плечами. Достав из кармана пиджака удостоверение – протянул его женщине. Но та даже не посмотрела на красные корочки. Она продолжала изучать лицо Полякова* [10].

Milliy, ijtimoiy, diniy yoki madaniy noverbal vositalarni o'zida aks ettirgan o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus xalqlarining urf-odatlar va adab shakllari muloqotda *ijobiy*, ba'zan esa *salbiy* mazmuni ifoda etishi mumkin.

Masalan:

O'zbek tilida – *Ikkinchi oylardan boshlab Xushro'y kundashini bo'g'ib urish odatini chiqaradir va o'rim-o'rim kundash sochini alafdek yulib olishdan*

Rus tilida – *Д'Артанян, мало понимавший из их разговора, от нетерпения грыз ногти* [11].

Davrlar o'tishi bilan millatlarning madaniyati, ma'naviyati, urf-odati va qadriyatiga bo'lgan munosabati o'zgarib boradi, ularda yangilanish bo'ladi, lekin avvalgisi yo'q bo'lib ketmaydi. Aksincha, kelajak avlod uchun milliy-tarixiy meros bo'lib saqlanib qoladi. Ularning ayrimi umumiy xarakterga ega bo'lsa, qolgani esa bir millatning o'ziga xos meros bo'lib qolaveradi. Natijada, ayrim urf-odatlar vaqtlar kelib tarixiy a'nanaga aylanishi yoki ijtimoiy-oilaviy urf-odatlar esa milliy-madaniy darajaga chiqadi. Shunga ko'ra, ayrim urf-odatlar o'z noverbal vositalari davrlar o'tib o'z ahamiyatini yo'qotishi va eskirib iste'moldan chiqarib yuborilishi mumkin. Bu kabi noverbal vositalarni biz *tarixiy-an'anaviy paralingvistik vositalar* deb atashni tavsiya qilamiz.

Masalan:

O'zbek tilida – *Ha, turk va mug'ul hoqonlarining urf-odati shunaqa edi. O'zining amir yoki begimi, elchimi yo bo'lmasa savdogarmi, bari-bir xonniig huzuriga kirganda, tiz cho'kib taxt poyigacha emaklab borishi va xonniig oyoqlarini o'pishi shart edi.*

Rus tilida – *На возвышенностях разжигали костер, высокая огонь двумя кусками дерева: участникам обряда это должно было придат сил, урожаю – дат плодородность, а животным – плодовитость [12].*

Aslini olib qaralganda, yuqoridagi kabi vaziyatlar insonlarning millati, dini, madaniyati yoki irqidan qat'iy nazar bir hil kechib, ular ijtimoiy falsafa, tarix yoki psixologiya nuqtai nazaridan tadqiq qilishga muhtojdir. Ammo lingvistik nuqtai nazardan noverbal muloqot va uning komponent vositalarini milliy va madaniy xususiyatlarini inobatga olgan holda tadqiq qilishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki tili o'rganilayotgan millatning noverbal muloqot vositalarini puxta egallagan izlanuvchida xorijlik suhbatdoshi bilan erkin suhbat olib borish, uning madaniyati va urf-odatlarini puxta egallash darajasini oshiradi.

Shuningdek, asrlar o'tib umum qabul qilingan til muloqoti, urf-odatlar, qadriyatlar yoki madaniyatini aks ettiruvchi noverbal vositalar bir geografik hududda esdan chiqib borsa, ikkinchisida esa boshqa yoki qo'shimcha ma'no-mazmun kasb etadi. Ma'muriy hududlarni aniq bir geografik atrof-muhit (*tog', adir, yoki suv yo'li*) bilan chegaralanib qo'yilishi vaqtlar o'tib mamlakatlararo, millatlararo yoki madaniyatlararo farqliklarni keltirib chiqarishga asos bo'ldi. Bu kabi noverbal vositalarni ***makon bilan bog'liq paralingvistik vositalar*** deb atashni tavsiya qilamiz. Masalan, Markaziy Osiyo xalqlari eski urf-odatlaridan olovni muqaddas sanash udumini hanuz yuqotmadi. Balki uning boshqa bir ko'rinishlari o'ylab topildi. Misol uchun bugungi kunga kelib mamlakatimizning ayrim xududlarida to'yda kelinni kutib olishda o't yoqish, kasal odamga paxta o'girish va marhumlar xotirasiga sham yoqish bilan bog'liq jarayon udum o'rnida saqlanib qolingan.

Masalan: *Qishloqdan chiqarkan ikkinchi akasi Ergashga yalingan edi: "onamga fotiha o'qib yuring, payshanba kunlari kechqurun, albatta, sham yoqing" [13].*

Yuqoridagi olimlarning fikr-mulohazalarini inkor etmagan holda, ularni umumiyLashtirish, qiyoslash va tahlil qilish asosida, biz o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus millatlarda mavjud noverbal (paralingvistik) vositalar yordamida mazkur xalqning milliy-madaniyati, dini va ijtimoiy-siyosiy yashash turmush-tarzini belgilab beruvchi urf-odat va adab shakllarni quyidagi 7 ta guruhlariga ajratishni tavsiya qilamiz:

a) **milliy urf-odatlar** – ayni bir millatga tegishli bo'lgan rasm-rusum va adab shakllari (*milliy kiyinish, milliy raqs, mehmonga dasturxon yozish, uni yuqoriga*

o'tkazish, eshik oldida kutib olish va taom tanovul qilishni kattadan boshlash holatlari);

b) **madaniy urf-odatlar** – jamiyatda insonning boshqalarga o'rnak bo'ladigan va doimiy bajariladigan madaniy, axloq harakatlari va adab shakllari (*yuqori xurmat o'rnida o'ng qo'lini ko'ksiga qo'yib salom berish, otliqni piyodaga birinchi bo'lib salom berish va boshqa holatlar);*

d) **diniy urf-odatlar** – inson yoki jamoaning o'z diniy qarashlari va me'yor talablari asosida bajariladigan rasm-rusum va amallari (*musulmon olamida har bir ezgulik uchun duo qilish hislati, barcha dinlarda bo'lgani kabi taom tanavvul qilishdan avval minnatdorlik amallari va boshqalar);*

e) **oilaviy urf-odatlar** – jamiyatda ayni bir harakatlarni oilaviy bajarishga o'rgangan an'nasi va rasm-rusumlari (*oilada chaqaloqning alohida belgisiga ko'ra ism qo'yish, erta tongda kelin salom va boshqa harakatlar);*

f) **ijtimoiy urf-odatlar** – jamiyatda insonning ijtimoiy xulq-atvorini belgilab beruvchi xulq-atvor, harakatlar va adab shakllari (*inson tashqi ko'rinishi va ijtimoiy mavqeiga ko'ra kiyinishi, muloqot qilishi yoki munosabatda bo'lishi);*

g) **hududiy urf-odatlar** – inson yoki jamoa tomonidan doimiy bajarib kelinadigan harakatlarning ayni bir hududga tegishli bo'lishi va boshqa xududlardan farq qilishi (*bir hududga oid milliy raqs, inson nutqidagi farqli imo-ishoralar va hududiy kiyinish odob harakatlari);*

h) **kasbiy urf-odatlar** – insonni kasbiga oid xizmat majburiyatini bajarishga qaratilgan odatiy harakatlar va adab shakllari (*Qurolli Kuchlar Nizomi talablariga ko'ra, harbiylarda chest berishi orqali salomlashish, buyruqqa itoat qilish yoki murojaat qilishga izn olishdagi harakat va amallari).*

Mazkur urf-odatlar nutqda vaziyat, muhit, vaqt, o'rtadagi munosabat, ruhiy holat va xalqaro odob-axloq normalariga muvofiq turli hil kichik guruhlarga, o'z navbatida ular ham boshqa bo'linmalarga ajralishi mumkin. Chunki yuqorida berilgan misollardan ko'rinib turibdiki, ayni bir hil noverbal vositalar davrlar o'tishi yoki muloqot mazmuniga ko'ra, xattoki bir vaqtning o'zida ham milliy-madaniy, ham ijtimoiy-madaniy ma'no kasb etishi mumkin.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendation).** Bugungi kunda jamiyatda eng dolzarb muammo sifatida qaralayotgan – muloqot madaniyati, shu jumladan, muloqotning noverbal turi hozirgi davr ijtimomy-gumanitar fanlarining ustuvor yunalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Bunga har qaysi o'rganilgan xalqlarning milliy madaniyati va qadriyatlari boy tarixga ega ekanligi, ularda

noverbal vositalari qadimdan mukammal til va nutqning tizimi sifatida tashkil topganligi sabab bo'lmog'da. Shu boisdan ham o'zbek, usmonli turk, ingliz va rus xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va milliy-madaniy urf-odati va qadriyatlarida kuzatiladigan noverbal muloqot komponentlarini ilmiy o'rganish nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Noverbal muloqotni to'liq tadqiq qilishdagi muammo yechimi, natijasi va hulosalari madaniyatimiz taraqqiyoti rivojiga hissa qo'shadi. Lingvistik nuqtai-nazardan olganda, noverbal (paralingvistik) vositalarni tadqiq qilish va undan to'g'ri foydalanishga o'rgatish, o'zga millatning tili va nutqini o'zlashtirishga qulay imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR

1. Американцы определили 14 отличительных черт русской улыбки // URL: <https://gorod-812.ru/amerikantsyi-opredelili-14-otlichitelnyih-chert-russkoy-ulyibki/>
2. Saidxonov M. Aloqa-aralashuv va imo-ishoralar. – T.: Fan, 2008. – 83 b.
3. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 1-jild. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 403 b.
4. Dostoevsky F. Crime and Punishment. Penguin Classics, 2002. – 634 p.
5. Poyatos F. Nonverbal Communication across Disciplines. – Amsterdam/Philadelphia. John Benjamins B.V., 2002. — 474 p.
6. Садохин А. Введение в теорию межкультурной коммуникации. – М.: КноРус, 2014. – 254 с.
7. Пиз А. Язык телодвижений. – М.: Эксмо-през, 2010. – 258 с.
8. Николаева Т., Успенский Б. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии, - М.: Наука, 1966. – 63-74 с.
9. Ahmedov B. Amir Temur. – T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalk merosi nashriyoti, 1995. – 640 b.
10. Питерский Я. Перспектива смерти. – Киев: ИП Стрелбицкого, 2015. – 320 с.
11. Дюма А. Три мушкетера. – Москва: ЛитРес, 2015. – 680 с.
12. Warnke A. (Ne) zabitiye slavyanskiye obryadi i obichai // URL: culture.pl/ru/article/nezabytye-slavyanskie-obryady-i-obychai
13. Oybek. Qutlug' qon. Uchinchi tom. – T.: G'ofur G'ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969. – 390 b.